

До походження українського образного предиката *втяти* (*втнути*)

М.В.Жуйкова

Статтю присвячено історії розвитку образного предиката *втяти*, який передає зміст "зробити щось несподіване, вразити когось своїми діями" і у сучасній мові виступає омонімом до дієслова *втяти* в конкретному значенні "врізати". Показано, що цей предикат виник шляхом виокремлення з експресивно-оцінної ідіоми *втяти до гапликів*, що, своєю чергою, постала з українського народного анекдоту.

Одним з найважливіших завдань сучасної когнітивної лінгвістики є виявлення та опис механізмів взаємодії мови та мислення. Особливої ваги набуває питання про дії механізмів вторинної номінації, про їх зумовленість культурними чинниками та про відбиття у семантичній структурі слова культурних, зокрема і національно-специфічних, змістів. Дослідники зазначають, що знаки вторинної номінації "характеризуються взаємодією мовного, комунікативного, психічного та культурного аспектів"¹. Одним з механізмів, який призводить до появи нових мовних одиниць, є метафоризація. У процесах метафоризації виразно й наочно виявляються особливості когнітивної діяльності людини. На особливу увагу дослідників заслуговують образні дієслова, оскільки, виступаючи знаками для цілих ситуацій з різними учасниками, вони виявляються семантично складнішими за образні одиниці інших граматичних класів.

Проте інколи шлях від прямого до образного значення дієслова виявляється складнішим, ніж при метафоризації, і охоплює такі етапи: предикат — словосполучення — ідіома — предикат. Див., наприклад, російські образні предикати *городить* та *болтать, перегнуть, хватить, распекать*, генетично пов'язані з ідіомами, до яких вони входять². Процес утворення предиката шляхом скорочення ідіоми називають термінами вивільнення, компресія, конденсація та ін. Питання про нього заторкували у своїх працях російські та українські науковці В.Виноградов, М.Шанський, О.Бабкін, Л.Скрипник, В.Ужченко, В.Мокієнко, В.Янцен, Р.Попов, О.Марцинківська. Результатом такого формально-семантичного розвитку стає нова одиниця образної природи, змістові зв'язки якої з вихідним значенням дієслова можуть бути як цілком прозорими, очевидними, так і сильно послабленими або навіть розірваними. В останньому випадку потрібні спеціальні дослідження, які б допомогли виявити весь шлях семантичного розвитку мовної одиниці. Часом такі дослідження потребують опертя на широке культурно-історичне підґрунтя, без урахування якого неможливо повною мірою відтворити особливості функціонування та еволюції мовної одиниці.

У цій статті ми розглянемо генезу специфічно українського образного предиката *втяти*, який ще не привертав до себе уваги дослідників.

Предикат *втяти* (інша форма інфінітива *втнути*) вживається в сучасній українській мові як у своєму прямому значенні ('розрізати, врізати, зрубати щось'³),

¹ Див. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова: Синергетика языка, сознания и культуры. — М.: Academia, 2002. — С. 4.

² Найбільший перелік випадків утворення предиката на основі сталого виразу подано у новому "Словнику відфразеологічної лексики сучасної російської мови" М.Алексеев, Т.Белоусовой, О.Литвинниковой, що вийшов друком у Москві 2003 р.

³ Див., наприклад, українську приказку *Десять разів мір, а раз утни* [ГПЗ 26].

так і у низці переносних, експресивних значень, що ніяк не пов'язані з процесом різання чи рубання. У "Словнику української мови" всі переносні вживання дієслова *втяти* об'єднані у два значення: "4. майстерно зробити що-небудь" та "5. зрозуміти щось", причому до першого з них подано ще чотири підзначення: "виконати велику роботу", "бути спроможним зробити щось", "заспівати, заграти", "зробити щось несподіване, незвичайне (переважно зі словами *штука, весілля*)" [СУМ 10, 509]. Отже, словниковий опис предиката *втяти* репрезентує його переносне значення як набір доволі різноманітних змістів, слабо пов'язаних між собою. Подібні угруповання змістів характерні, як правило, для експресивних мовних одиниць, в яких сигніфікативний компонент поступається перед прагматичним (пор. образні експресивні дієслова *врізати, вжарити, встругнути* тощо). Неочевидність зв'язків між прямим і переносним значенням ставить питання про історію таких слів, про первісні умови і причини переходу від нейтрального до експресивного значення, про характер їх образності. Сказане стосується і предиката *втяти*. Інтерес до процесу розвитку цього слова викликаний також і тим, що воно, на відміну від інших експресивних предикатів, має доволі широку сферу референції і позначає такі фрагменти досвіду, які слабо поєднані між собою або й зовсім не мають нічого спільного (як, наприклад, значення "зрозуміти" і "заграти").

Розпочнемо наше дослідження з розгляду семантико-функціональних особливостей цього дієслова.

Експресивний предикат *втяти* співвідноситься з різноманітними ситуаціями, які мають як спостережувальні, так і неспостережувальні (ментальні) ознаки. Назвемо найбільш поширені випадки застосування цього предиката. Так, ним можуть позначатися гра на музичних інструментах, танці, співи, різноманітні прояви вербальної діяльності, і серед них читання своєю або чужою мовами та говоріння чужою мовою; створення художніх творів та інші види активної діяльності людей. Крім того, слово *втяти* може називати якусь неочікувану, раптову дію, як, наприклад, удар, та чимало інших виявів специфічно людської поведінки, які прийнято називати витівками, див. приклади нижче.

(1) *Мені трохи чудно, що веселий дід співає такої смутної пісні.*

— *Діду, а нуте втніть веселішої, бо ця щось дуже смутна!* — *гукаю я.*

І. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем.

(2) *Оксана. Ова! Так що ж! Бояриня гуляє!*

Давай утнем санжарівки, Ганнусю!

Ганна (сміючись). *Та я не вмю!* Леся Українка. Бояриня.

(3) — *Тільки що підвівся, дивлюсь — коло мене стоїть донець та як утне мене вдруге нагайкою по голові, я повалився як сніп!.. Що було далій, і досі не знаю...* О. Кониський. Юрій Горовенко.

(4) — *А ти ж чому не здоганяєш?* — *спитав довгоногий, мов чапля, Омелян Корж.*

— *Я?* — *здивувався Мамура.* — *А може, це мені без великої надобності!*

— *Безбородько без надобності тобі?* — *аж лягали од реготу люди.* — *Оце втнув!*

— *Що вмів, те і втнув,* — *огризнувся Мамура.* М. Стельмах. Правда і кривда.

(5) — *Ах, коли б ти тільки чув, що наш Романьо сьогодні сказав. Коли б ти чув!.. Зовсім добре вимовив «мама».*

— *Хм,* — *сміється Гнат, лишає в запряжі коні і швидко шкутильгає за Марією поглянути на свого мудрого сина, який нарешті втяв таку нечувану штуку.* У. Самчук. Марія.

(6) — ...А я — бідна моя головонька! — жонатий, а до того ще й неписьменний, ні аз, ні буки не втну... М.Лукаш. Переклад "Дон Кіхота" М.Сервантеса.

(7) Вже під кінець, як ждав наказу про звільнення, утяв поему про москаля й криницю, точніше, переробив написану ще в Орській фортеці. Вас.Шевчук. Терновий світ.

(8) Горovenко прочитав на корінцях: Євангеліє, Біблія, твори Шекспіра, Гейне, Міцкевича, Шевченка, Некрасова... Горovenко не знав, що і думати, і тільки спитав:

— На усіх сих мовах читаєте?

— Читаю! Колись умів і говорити, та тепер чи втну... без практики не вдержиши в голові чужої живої мови... О.Кониський. Юрій Горovenко.

(9) Дівчина, що була почала з ними розмову російською мовою та й зразу перейшла на українську, як тільки почула Грицеву мову, що, до речі, не міг втнути російською ні слова правильно, тішилась: "Земляки!.. Боже мій!.." І.Багрянний. Тигролови.

(10) Усі посміхнулись, навіть батько. Володько помітив батькову усмішку і йому відлягло на серці. Значить, не дуже велику дурницю він утяв. У.Самчук. Волинь.

(11) Зійдуться, погомонять, — дивись — або що на кон поставлять на користь бідоти, або музичний вечір утнуть на жіночу освіту... Пішло життя коромислом. Панас Мирний. Повія.

(12) Будий мовчки став показувати князенкові ліплення й різьблення, там були речі досконалі.

— Брехня! Обман! — похмуро глянув на все те князенко. — Не можуть малі такого...

— А побачимо! — весело мовив Будий. — Ось дамо їм глину та дерево, і хай хто що хоче, те й утне! П.Загребельний. Диво.

(13) Він був син паламаря, вчився тільки один рік у бурсі, і його несподівано звідтіль вигнали за те, що він раз утнув штуку в класі: він насипав кислциць на помості, а смотритель увійшов у клас, ступив на кислциці, поскобзнувся й дав сторчака. І.Нечуй-Левицький. Пропаци.

(14) — Ну, та й дурний же ти, небоже, — каже Осел і копнув його звірів ногою. — Таких звірів я міг би був наловити зо дві копи. Та що вони варті! А ти подивися на моїх! Я тільки таких ловив, що в повітрі літають. Ану, попробуй ти.

— Ні, я такої штуки не втну, — відповів Лев. — Аж тепер бачу на правду, що ти над звірами цар, а не я! І.Франко. Осел і Лев.

(15) ...Знічев'я з-за куца щось волохате з криком виривається і падає на стежку. Дівчата у вереск, зриваються бігти, але тут же чують голос Василя:

— Та чого? Це ж тільки я!

— Ах! — відсапнули дівчата, а клопінська Катерина вже напустилась на Василя:

— Чи ти, бува, не здурів зовсім, чи на тебе лиш памороки найшли? І чи ти при своїх? От мені утяв штуку! Соромся! Йди додому! У.Самчук. Волинь.

(16) — Годі ж, Ригоровичу, не сердься. Уряди-годи, довелося мені з тебе покепкувати, а ти вже й сердишся. ... Ходімо обідати...

— Нехай вам сей та той із вашим обідом, окрім хліба святого. Бодай той подавивсь, хто таку мудрацію мені втяв!.. — замотав руками наш Пістряк, усе

сердячись, та й потяг, не оглядаючись, додому... Г.Квітка-Основ'яненко.
Конотопська відьма.

Чим об'єднуються ці різноманітні вживання предиката *втнути*? Передусім зауважимо, що це дієслово позначає такі дії людини, які сприймаються іншими як щось несподіване, неординарне. Щоб спромогтися на таку дію, агент мусить мати особливі якості, як, наприклад, спритність, фізичну силу, сміливість, майстерність, талант, кмітливість, хитрість тощо; інколи для виконання дії йому доводиться напружувати всі свої сили. Такі змісти можна виявити у ситуаціях, що описані у контекстах (1), (2), (3), (7), (11), (12). Близький зміст мають і вживання предиката із заперечною часткою *не*: *не втне* означає 'не має спроможності, хисту, знань, фізичної сили тощо для виконання певної дії', див. (6), (8), (9), (14). Подібні дії агента часто отримують схвальну оцінку суб'єкта мовлення.

Натомість у контекстах (4), (10), (15), (16) предикатом *втяти* позначено такі дії, що у певній ситуації є недоречними, зайвими, безглуздими або ж такими, що порушують нормальний хід подій, збурюють встановлений лад, спричиняють неприємності певній особі. Так, у (4) герой говорить дурниці, чим викликає загальний осуд та насмішки. Ще виразніше виступає компонент 'зробити щось недоладне' у (15), де хлопець вирішив полякати дівчат і вискочив у темряві на стежку, якою вони йшли.

Таким чином, контексти з предикатом *втнути* називають ситуації двох типів: в першому йдеться про надзвичайні, неочікувані дії агента, які вражають суб'єкта свідомості, викликають у нього захоплення, а у другому — про дії недоладні, дурні, які служать причиною глузувань чи обурення. Отже, у сучасному мовленні предикат *втяти* передає прагматичні змісти двох типів — з позитивною та негативною оцінкою дії агента, що її дає суб'єкт свідомості (або ж суб'єкт мовлення). Можна припускати, що первісно дієслово *втяти* служило для вираження лише одного з цих типів оцінки, а ситуації іншого типу потрапили до кола референтних ситуацій пізніше. Який саме тип оцінки первісно виражався за допомогою цього предиката? Які мотиваційні зв'язки пов'язують його з вихідним, конкретним, значенням слова *втяти*?

Доречно припускати, що слово *втяти* виникло не шляхом розвитку вихідного конкретного значення цього ж слова, а якимось іншим способом. На нашу думку, цей предикат виокремився з ідіоми *втяти до гапликів*. Отже, проаналізуємо семантику та походження цього експресивного сталого виразу. Ідіома *втяти до гапликів* визначається у словнику таким чином: "зробити, виконати, сказати щось погано, не до ладу, недоречно" [ФСУМ 917]. Докладніше з'ясувати її семантику нам допоможе аналіз контекстів, де вона вживається для характеристики певних, часом доволі складних, ситуацій.

(17) Рябкова. *Та то вчора Квятковська хотіла похвастатись вашою пісенькою — "Прудіусом"; товкла її, товкла, та все ні в тин ні в ворота — судариня криворота! А таки наважилась співати... Ну й утяла ж до гапликів! Музика — одне, вона — друге... ні тпру ні ну! А все ще дметься... аж поки з гальорки не крикнули: "Годі!"* М.Старицький. Талан.

(18) *Скоро вчув Герасим про таку оказію, так і обімлів, так йому аж в литках похололо, в душі в бубон забили. «Отсе так, — думає, — втяв до гапликів», — і згадав собі і люльку, й віжки, і піски.*

«Ну, думає, пропав тепер я, цур тому й вівсу, швидче тікатиму».
О.Кониський. Отак були вскочили!

У (17) за допомогою ідіоми *втяти до гапликів* мовець характеризує поведінку третьої особи, яка береться за справу, до якої не має жодного хисту, і тому виконує її вкрай погано, викликаючи загальні насмішки. У (18) суб'єкт мовлення вживає ідіому

утяти до гапликів щодо самого себе, характеризуючи власні дії. На його думку, він має дістати покарання за свої зухвалі, недоречні вчинки⁴.

Наведемо також фрагмент з відомої комедії І.Котляревського "Москаль-чарівник". Москаль співає українську пісню, перекручуючи її слова на російський манер, і це викликає сміх у господарів хати:

(19) [Михайло з Тетяною довго регочуться. Солдат, на них дивлячись, теж сміється].

Солдат. *Что ж вы смеетесь? Разве худо спел?*

Михайло і Тетяна (разом). *Гарно, гарно, нічого сказати.*

Михайло. *Утяв до гапликів!* (Сміється).

Тетяна. *Аж пальці знати!* (Сміється).

Отже, виразом *втяти до гапликів* характеризують такі ситуації, коли хтось поводить себе недоладно, робить вчинок, за який його можуть висміяти чи засудити, тобто щось таке, що йде врозріз із загальноприйнятими уявленнями про доцільну, зважену, розсудливу, в певному сенсі "правильну" поведінку людини в суспільстві.

Чи існує зв'язок між тим змістом, який передається ідіомою *втяти до гапликів*, та змістом вільного словосполучення *втяти до гапликів*? Що означало це словосполучення, в яких ситуаціях вживалося? Передусім з'ясуємо, що таке *гаплик*.

Словом *гаплик*, що входить до складу ідіоми, називалася спеціальну металеву застібку, гачок, за допомогою якого в минулому застібали верхній одяг (кунтуш, каптан), сорочку або пасок [Гр. 1 271]. Див.: *Вишивана сорочка вражала білизнаю, поверх сорочки — голубий каптан, підперезаний широким поясом на гапликах і з ремінцями для пістоля та люльки* (В.Чемерис. Фортеця на Борисфені). За традицією, ряд гапликів йшов на верхньому одязі згори до талії, а нижче талії поли застібками не з'єднувались. Це давало людині змогу вільно рухатися. Беручи до уваги цю інформацію, можна припускати, що вираз *втяти до гапликів* буквально означав "врізати поли одягу до талії, тобто до місця, де кінчався ряд гапликів".

На нашу думку, ідіома *втяти до гапликів* безпосередньо пов'язана з українським народним анекдотом про людину, яка латала свою свиту. Коли у свити подерлися рукави, її власник врізав поли і пошив з них нові рукави. У 1853 р. Леонід Глібов перетворив цей анекдот на байку під назвою "Охрімова свита". Наведемо її фрагменти:

Була в Охріма сіра свита,
Так хороше пошита:
Іззаду вусики з червоного сукна;
На комірці мережечка така, що на! —
Хоч голові носити.
Дурний Охрім не вмів її глядіти,
Таскав, коли й не слід таскати.
Раз став він свиту надягати, —
Аж дивиться — рукава вже продрались.

...

Розсердився Охрім, що з його так глузують.

---

⁴ Герой цього оповідання Герасим вважає, що вскочив у халепу. Якийсь незнайомий "панок" спинив його на шляху і попросив підвезти у село; Герасим повівся з тим "панком" занадто по-хлопськи, нечемно: примусив його правити кінями, а сам набив люльку, закурив і заснув на возі. У селі з'ясувалося, що його супутником була вельми поважна особа — генерал. Взнавши про це й очікуючи покарання за свою зухвалість, Герасим і вживає ідіому *втяти до гапликів*.

"Тривайте ж, — каже, — коли так,
Зроблю ж я осьде як...
Нехай дурні собі пустують;
У них, видно, жуки у голові...
А ми втнемо рукавця і нові,
Хіба мудрація велика!"
Охрім догадливий був парубіка!
Прехорошенько взяв
Підрізав поли він чимало, —
Якраз, щоб на рукава стало, —
Покраїв та й попришивав —
І знов рукава як рукава...

...

Дурний, дурний: а на йому свитина,
Неначе той німецький каптанець!
Отак і з тим буває,
Хто чортзна-де добро своє діває, —
А там як кинеться — вертить і так і сяк,
Неначе горобець у клітці...
Дивись, згодя — гуляє неборак
В Охримовій куценькій свитці.

Отже, герой байки розв'язав складну проблему, зарадив своїй біді, однак його нормальна, довга свита внаслідок переробки стала короткою, "неначе той німецький каптанець". Такий вигляд вбрання суперечив усталеним народним уявленням щодо вигляду одягу, а тому людина, вбрана у таку свиту, викликала у інших сміх, глузування. Описана ситуація, таким чином, стала зразком недоладної, нерозумної поведінки, коли людина намагається досягнути певної мети, однак вдається до неадекватних засобів і сама не розуміє, що чинить недоладно, порушуючи прийняті норми.

Оскільки цей анекдот був загальновідомим, сполучення *втяти (врізати) поли до гапликів* набуло редукованої форми, почало вживатися без об'єктного компонента. За цим виразом закріпився зміст 'зробити щось недоладне і стати внаслідок цього предметом насмішок'. Саме у такому сенсі вжито цей вираз у (17) та (19), де з його допомогою мовець дає негативну оцінку діям іншої особи.

Як можна припускати, з того ж анекдоту про людину, що врізала поли своєї одежини, аби зробити для неї нові рукави, бере початок й українське прислів'я *Усподі утинають, а вгорі латають*, зафіксоване у збірці М.Номиса, див. [Номис № 988]; у збірці І.Франка подано його варіант *Наш пан в гору сі підносить: з долини ріже, а в горі латає* (з таким коментарем: "Іронічний вислів про пана, що нібито доробляє ся чогось"), див. [Франко 2, 494]. Це прислів'я висміює поведінку людей, які прагнуть створити вигляд, що забагатіли, вибилися в люди⁵. Об'єднує ідіому *втяти до гапликів*

⁵ Знаходимо це прислів'я й у народному анекдоті, записаному Б.Грінченком:

За кріпацтва ще пан один служив десь у місті, і прислано до його чоловіка з його слободи.

— *А як же справляється там новий оконом?* — *пита пан того чоловіка, що приїхав.*

— *О, то-то, пане, несеться!*

— *Ну що ж, як?*

— *Все, пане, знизу поли надрізує, та плечі латає* [Грінч.ВО 31—32].

Так висміюється в народі пихатість, зарозумілість, намагання тих, хто насправді немає чим залатати свій одяг, зрівнятися із знатними та багатими людьми.

та прислів'я *Усподі утинають, а вгорі латають* сенс 'бути об'єктом насмішок'. Цей сенс впливає з самого сюжету анекдоту, адже людина, яка намагається повернути пристойний вигляд своєму одягу, а натомість ще більше його спотворює, виглядає смішно. Проте кожна з цих одиниць — прислів'я та ідіома — актуалізує різні аспекти базової ситуації: в прислів'ї на перший план виходить намагання особи здаватися багатим попри свою бідність⁶, а в ідіомі — недоладність, абсурдність дій, якими людина прагне врятувати ситуацію.

Розглянутий приклад, коли ідіома твориться на основі народного анекдоту, не є поодиноким. В українській фраземіці, як переконливо показав М.Демський, є ціла низка ідіом, які походять від народних казок, анекдотів, байок, небилиць. Серед них такі яскраві одиниці, як *носиться як дурень зі ступою, виграв як тато справу, звести на тищик, сім мішків гречаної вовни, занюхати ковбасу в борці; не до солі, коли грають на басолі*⁷. Значення таких виразів мотивується цілим фольклорним твором і може бути розкрито в тому випадку, коли носіям мови відомий прецедентний текст. Наприклад, ідіоми *вийшов тищик* і *звести на тищик* походять від анекдоту про невмілого коваля. Анекдот зафіксований, зокрема, у збірці "Веселий оповідач", що вийшла на початку ХХ ст., див. [Грінч.ВО 10]. Один коваль мав намір викувати леміш для плуга, але оскільки в нього нічого не вийшло і частина заліза перегоріла, він вирішив із залишків зробити сокиру. Коли і сокири не вийшло, невдаха захотів викувати серп, а потім — швайку. Коли ж коваль не спромігся викувати і швайки, він спересердя занурив маленький шматочок заліза — все, що в нього лишилося — у холодну воду, і залізо зашипіло. Так він *звів на тищик* добрий шматок заліза.

Подібним способом утворилися й деякі інші українські ідіоми, що генетично пов'язані з фольклорним епічним твором з сюжетною основою — байкою, казкою, анекдотом, небилицею тощо. На концентрацію змісту цілої байки як спосіб утворення прислів'їв вперше вказав О.О.Потебня у праці "З лекцій з теорії словесності. Байка. Прислів'я. Приказка". Він відзначив, що інколи весь сюжетний зміст байки (опис якоїсь конкретної події, окремого випадку з життя) може переходити у прислів'я, завдяки чому утворюються образні паремії, такі як, наприклад, *Повадилсь кувшин по воду ходить, тут ему и голову сложить; Кобыла с волком тягалась, только хвост да грива осталась; Бил цыган мать, чтоб жена боялась; Он и долотом рыбу удит*⁸. Подальша концентрація змісту може призводити до того, що прислів'я втрачає деякі свої складники і стає ідіомою.

Таким чином, фразема *втяти до гапликів* утворилася подібно до інших сталих виразів, які виникли на основі народних оповідок та казок.

Наступним еволюційним кроком було виділення з її складу самостійного предиката *втяти* з тим самим значенням. Внаслідок компресії ідіоми *втяти до гапликів*, тобто відпадиння від неї іменного компонента, і виник цей експресивний предикат. Яскравим свідченням генетичного зв'язку обох одиниць є унікальний випадок їх вживання в одному контексті, на позначення тої ж самої ситуації, див. фрагмент роману Олександра Кониського "Юрій Горовенко":

(20) *Юрко злився і сам з себе глузовав. Звісно, що ніхто не вміє так, як українець, кепкувати з свого лиха і сам з себе.*

---

⁶ Цей аспект ситуації підкреслено й у байці Л.Глібова: "Отак і з тим буває, Хто чортзна-де добро своє діває..."

⁷ Див. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. — Львів—Краків—Париж: Просвіта, 1994. — С. 46—48.

⁸ Див. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. — Харьков, 1905. — С. 97—98.

Горовенко кусав собі губи, скуб бороду і говорив: «Ну, ну! утяв до гапликів... Що ж тепер вдієш? Хіба завтра ноги на плечі та на другу квартиру — так ще гірш буде: скажуть, що я догадався про їх умови, більш почнуть сочити, десятника приставлять... це гидше буде... Отсе втяв... Господи!..»

У наведеному контексті мовець вживає ідіому *утяв до гапликів* та особний предикат *втяв* для характеристики свого власного необачного вчинку: перебуваючи на засланні, він, не розмірковуючи добре над наслідками, прийняв запрошення генерала й опинився у скрутному становищі, з якого не може знайти виходу.

На основі цього вельми показового контексту можемо дійти висновку, що образний предикат *втяти* первісно мав те саме значення, що й ідіома *утяти до гапликів*, а саме 'зробити щось недоладне, що ставить особу в смішне, дурне становище'. Такий зміст передає предикат *втяти* у деяких своїх вживаннях, про які йшлося вище. Отже, первісно це дієслово вживалося тоді, коли мовець хотів виразити своє негативне ставлення до поведінки певної особи, висміяти її. Згодом негативний оцінний компонент було нейтралізовано, і слово *втяти* почало використовуватися в тих випадках, коли мовцю важливо було актуалізувати зміст 'зробити щось виняткове, надзвичайне, неочікуване іншими, таке, що всіх дивує'. Характерно, що предикат *втяти* часто сполучається з іменниками *штука* (*штукенція*), *мудрація*, див. (5), (13)—(16). Б.Грінченко перекладає слово *штука* російськими іменниками "хитрость, уловка, проделка" [Гр. 4, 515], отже, вираз *втяти штука* дає оцінку діям людини, не вказуючи на визначальні, дескриптивні ознаки таких дій.

Згодом у семантиці предиката *втяти* був послаблений негативний оцінний компонент. Як ми відзначали, словник сучасної української мови взагалі не фіксує таких значень: в ньому названі тільки ті змісти, які можуть корелювати з позитивною оцінкою ситуації: 'майстерно зробити що-небудь' та 'зрозуміти щось'. Зникненню в семантиці дієслова негативної оцінки сприяв змістовий розрив предиката *втяти* з виразом *втяти до гапликів* і витіснення цієї ідіоми з активного мовлення, її поступове забуття.

Послаблення мотиваційних зв'язків між предикатом *втяти* та ідіомою, з якої він виник, призвело до того, що в українській мові фактично утворилися омоніми *втяти I* та *втяти II*. Перший продовжує позначати конкретну фізичну дію і належить до дескриптивної лексики з відносно сталим значенням, а другий перейшов до розряду оцінних предикатів, сенс яких можна визначити тільки через аналіз відповідної референтної ситуації; див. докладніше відмінність між семантикою дескриптивних та оцінних слів у роботі Н.Арутюнової⁹. Саме з цієї причини оцінний предикат *втяти* не має чітко окресленого сигніфікативного компонента семантики. Він позначає різноманітні ситуації, в яких суб'єкт свідомості може виділяти такі ментальні ознаки, як несподіваність виконання дії, нестандартність поведінки особи, її активність, концентрація усіх зусиль, досягнення видатного результату, оригінальне розв'язання проблеми тощо. Всі названі ознаки можуть бути виведені як імплікації з тої базової ситуації, яка описана в народному анекдоті про латання свити. До названих можна додати й інші ментальні характеристики вихідної ситуації, такі як недоладність поведінки особи, відхилення від прийнятих норм, невміння особи дати собі адекватну оцінку. З наявності таких ознак впливає негативна оцінка як самих дій, так і отриманого результату.

---

⁹ Див. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. — М.: Наука, 1988. — С. 5-6.

Отже, образний предикат *втяти*, не називаючи типові спостережувальні ознаки референтної ситуації, здатний приписувати їй або негативну, або позитивну оцінку, в кожному разі поєднуючи цю оцінку з високою експресивністю. В цьому і полягає семантико-функціональна специфіка цього предиката. Як ми намагалися показати у даній статті, ця специфіка зумовлена еволюцією та генетичними зв'язками цього предиката з ідіомою *втяти до гапликів*, з якої було виокремлене дієслово і яка послужила джерелом цілого набору ментальних ознак. Успішна реконструкція еволюційних механізмів, що породили названу ідіому та сам образний предикат, досягається лише при урахуванні низки мовних і позамовних чинників.

Скорочення джерел

- СУМ — Словник української мови. В 11 т. — К.: Наукова думка, 1970—1980.
ГПЗ — Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем. — Відень, 1841.
Гр. — Словарь української мови. Упорядкував Б.Грінченко. В 4 томах. — К., 1908-1909.
Грінч. ВО — Веселий оповідач. Упорядкував Б.Грінченко. — У Києві, 1913.
Номис — Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. — К.: Либідь, 1993.
Франко — Франко Іван. Галицько-руські народні приповідки. Т. 1. — Львів, 1901; Т. 2. — Львів, 1908; Т. 3. — Львів, 1909.
ФСУМ — Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. — К.: Наукова думка, 1993.